

УДК 94(47).08“1861/1917”

Верховцева І. Г.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри історії України, Ізмаїльський
державний гуманітарний університет
(Україна, Ізмаїл), imail_box@mail.ru

**РЕФОРМУВАТИ – НЕ МОЖНА – СКАСУВАТИ:
ВОЛОСНИЙ СУД У РЕФОРМАТОРСЬКИХ ПЛАНХ
РОСІЙСЬКОГО ІСТЕБЛІШМЕНТУ ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Запроваджені селянською реформою 1861 р. волосні суди, будучи складовою станового самоврядування селян, діяли на підставах звичаєвого усного права, гальмували формування модерних правовідносин на селі та оновлення аграрного виробництва в країні у цілому. Авторка доводить, що попри надзвичайну гостроту проблеми на початку ХХ ст., в російському істеблїшменті існували різні, іноді – діаметрально протилежні підходи до вирішення питання: від переконань у необхідності скасувати волосний суд загалом до пропозицій пристосувати його до потреб модернізації. Певним компромісом стала реформа місцевого суду 1912 р., покликана інтегрувати волосні суди у систему мирського правосуддя та уніфікувати правовідносини на селі, замінивши звичаєве право офіційним, загальнодержавним у якості підстав судової діяльності.

Ключові слова: російський істеблїшмент, селянське самоврядування, волосний суд, звичаєве право, офіційне право, реформа місцевого суду 1912 р.

Місцеве самоврядування є однією з ознак цивілізованого соціуму, потужним чинником творчості населення у господарській та культурній розбудові своєї батьківщини. Суспільно значущим для сьогодення Росії та України є вивчення історії запровадженого Великою реформою 1861 р. станового самоврядування селян, оскільки саме воно 150 років тому було покликане стати школою самоуправління для 9/10 мешканців тогочасної Росії.

Складовою селянського самоврядування були волосні суди, що обирались населенням волості, розбирали справи між селянами і діяли на засадах усного звичаєвого права. Становий характер діяльності названих судів, специфіка правовідносин на селі, обумовлена відмежованістю цих судових установ від загальної судової системи країни (волосні суди не контролювались жодною іншою судовою установою, їх рішення не міг скасувати навіть сенат), спровокували активну суспільну дискусію серед фахівців–практиків, політиків, громадських діячів, істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [1–5], оскільки характер діяльності означених судів не відповідав духу демократичних реформ 1860–1870–х рр. З точки зору ефективності практичної діяльності цих судових установ, як засвідчили численні ревізії чиновників у пореформену добу [6, с. 113; 7, с. 117], волосні суди не користувались довірою селян через пануючі у цих судах підкупи, лжесвідчення; через відсутність єдиних критеріїв при винесенні вироків в штучно утворених реформою 1861 р. волостях, до складу яких входили общини, що раніше нічого спільного між собою не мали, а значить звичаї, тобто підстави для винесення вироків, відповідно, при відправленні волосного правосуддя різнилися. Ці селянські суди були не в змозі бодай найменшою мірою захистити особисті та майнові права “сільських обивателів” – учорашніх кріпаків. Використання в суді тих чи інших традицій під час розгляду судової справи було пов’язане з суб’єктивними чинниками (впливом волосного старшини, писаря, особистими уподобаннями або інтересами суддів тощо). Через це відкривався простір для маніпуляцій, свавілля. Тому частими були випадки винесення несправедливих рішень, що дискредитувало волосний суд в очах селянського загалу й у цілому не відповідало

покладеним на цей суд суспільним завданням, пов’язаним, за висловом радянського історика М. Дружиніна, з “конструюванням” в Росії нового сільського ладу [8, с. 165], з набуттям селянами громадянськості.

Радянські історики фрагментарно та опосередковано висвітлювали історію волосних судів, кваліфікуючи їх як “зряддя пригнічення селян” [9, с. 11]. Сучасні дослідники активно вивчають діяльність цих судових установ у контексті історико–правових [10–12], антропологічних [13], соціологічних [14] студій, проблема розглядається у загальноісторичному [6; 7; 15–21], соціокультурному [22] ракурсах. Натомість чимало питань, пов’язаних з визначенням відповідності діяльності названих судових установ завданням модернізації країни другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ще залишаються поза науковою увагою. Зокрема, перспективним у плані подальшої розробки, на наш погляд, є вивчення ставлення до проблеми реформування волосного суду російського істеблїшменту. Під останнім ми розуміємо правлячі кола та елітарні групи суспільства, які тою чи іншою мірою визначали характер суспільних перетворень в державі, впливали на розробку програми реформ, у тому числі – в аграрній сфері. Оскільки система управління в Російській імперії на початку ХХ ст. чималою мірою базувалась на станово–корпоративних принципах, усі імпульси, спрямовані на модернізацію сільського ладу в країні, йшли саме з цього середовища. Не претендуючи на усебічне висвітлення проблеми, спробуємо на основі архівних джерел та новітніх досягнень науковців, базуючись на загальнонаукових принципах і методах (історизму, системності, об’єктивності, аналізу, синтезу, логіки, індукції, дедукції), послуговуючись діалектичним, історико–генетичним, історико–хронологічним, історико–порівняльним методами дослідження, охарактеризувати основні позиції названих суспільних кіл у ставленні до реформи волосного суду на початку ХХ ст.

Вже наприкінці 1860–х рр., після перших ревізій селянських установ самоврядування чиновниками міністерства внутрішніх справ Росії, стало зрозумілим, що волосні суди не здатні виконувати свої функції. У 1868 р. очільник відомства П. О. Валуєв констатував: “волосні суди у нас усюди не вдалися”. В записці на ім’я імператора він застерігав: стан станового самоврядування селян загрожує руйнацією в країні усього сільського ладу та катастрофічними наслідками для господарства імперії загалом [23, арк. 7]. Надзвичайної гостроти ця проблема набирала в аспекті фіскальному: занепад селянського господарства загрожував спустошенням державної казни, адже селянам не було чим сплачувати податки [23, арк. 83в–103в]. У 1870–1880–і рр. діяльність волосних судів вивчали урядова комісія під головуванням сенатора М. Н. Любошинського [17], також правники, етнографи, збираючи спадщину звичаєвого права і намагаючись уніфікувати його норми в межах волості, повіту, губернії [17; 19, с. 15]. Свій висновок зробили сенатори під час ревізії установ місцевого управління на початку 1880–х рр.: волосний суд – справжнє зряддя свавілля старшин і писарів, він слугує протизаконним цілям у діяльності останніх; свавілля прикривається недоведеними посиланнями на місцеві селянські звичаї [1, с. 16; 21, с. 25; 24, арк. 32,

363в]. Тими ж роками земські діячі стурбовано зазначали, що волосне правосуддя “отуває селян від законності” [20, с. 67]. У 1881–1885 рр. в ході роботи комісії під головуванням М. С. Каханова, яка розробляла проект реформи місцевого управління в Росії, було сформульовано пропозицію: через специфічність суспільних відносин у селянському середовищі, неграмотність селян зберегти волосні суди та звичаєве право, на підставі якого виносились вироки, але ввести до складу волосного суду мирового суддю і передати більшість селянських справ до особливого третейського суду [25, арк. 43]. По суті, було запропоновано реформувати волосні суди шляхом їх поступового зближення з мировою юстицією, що створювало умови для входження цих судів у подальшому в загальне правове поле країни. Всупереч напрацюванням комісії, у вищих ешелонах влади наприкінці 1880–х рр. запанували погляди, згідно яких слід було посилити нагляд з боку дворянства над діяльністю установ станового самоврядування селян, у тому числі – волосних судів [26, арк. 65].

Реалізацією цих намірів стала реформа 1889 р., якою запроваджувався інститут земських дільничих начальників. Тоді ж було введено в дію “Тимчасові правила про волосний суд”, що, по суті, стало спробою реформувати цю ланку селянського самоврядування. Хоча повноваження волосних судів було збільшено за рахунок передачі їм частини функцій скасованої на селі мирської юстиції, створено умови для уніфікації судочинства, волосний суд був інституціоналізований у цілому [10, с. 11–14; 16, с. 189], усе же надання земським начальникам права призначати на власний розсуд волосних суддів з числа обраних волосними сходами кандидатів, карати суддів, скасовувати їх рішення, а також зосередження в руках земських начальників одночасно адміністративних і судових функцій, що суперечило духу демократичних реформ, – все це свідчило про невідповідність реформи магістральним тенденціям епохи модернізації, спрямованим на індивідуалізацію селянської праці, звільнення “сільського обивателя” від тиску сформованих у добуржуазну добу общинних традицій, залучення селян до самоврядної діяльності у своїх місцевостях. Загалом суспільні новації, запроваджені реформою 1889 р. у частині волосного правосуддя, були паліативною мірою, хоча певні кроки у напрямку переходу до широкої практики письмового справочинства, деякої уніфікації діяльності волосного суду, віднесення до підсудності цих судів справ інших мешканців волості, можливості оскарження рішень волосного суду у з’їздах земських начальників все ж могли стати кроками на шляху оновлення волосного правосуддя [16, с. 193]. Натомість зворотнім боком реформи був “людський чинник”: суб’єктивні характеристики осіб земських начальників відтепер ставали визначальними, адже там, де цей чиновник не виконував свої обов’язки сумлінно, зловживав своїми правами, а таких було найбільше – там новації 1889 р. ставали кроком назад, кроком, який повертав селян до станово–корпоративних відносин феодальної доби, коли від якостей особистості людини, чия сила та влада давала право вирішувати долю інших, залежало вирішення важливих питань селянського побуту. С. Пушкарьов вказує: волосні суди “набрали у селян... дурну славу” [5, с. 41]. Архівні матеріали свід-

чать: селяни волали “краще суд панський, ніж селянський” [27, арк. 113в].

На початку ХХ ст. питання реформування волосного суду набрало надзвичайної гостроти та особливого суспільного звучання: з одного боку – неврожаї та економічна криза останніх років ХІХ – перших років ХХ ст., селянські повстання 1902–1905 рр., піднесення суспільно–політичної активності населення та посилення соціальної напруги в Росії у цілому; з іншого – поширення серед селянства грамотності, активізація в країні процесів економічної модернізації, підприємницька діяльність мас та індивідуалізація селянської праці тощо, – усе це серед нагальних завдань російської дійсності висувало і завдання розвитку інститутів самоврядування та модернізацію правовідносин на селі [19, с. 142]. Неможливість захистити свої майнові права в суді, свавілля земських начальників, тотальний контроль над господарською діяльністю сільського мешканця з боку общини посилювали протестні настрої селянства на тлі земельного голоду та перед загрозою втратити й ті клочки землі, що дістались у спадщину від дідів разом з боргами по викупних платежах. Російський істеблшмент вдається до жвавого обговорення проблем аграрної модернізації країни. Легалізували дискусію у правлячих колах та елітарних групах російського суспільства монарші “Повеління” 1902 та 1904 рр. [19, с. 135, 146], які ставили перед російською бюрократією і перебуваючим на верхівці суспільної ієрархії дворянством завдання “продовжити справу 1861 р.” у відповідності до “дійсних потреб життя в сільських місцевостях та корисності для держави” [27, арк. 46]. На урядовому рівні розпочинають працю чисельні комісії та наради, на рівні губерній і повітів заснуються відповідні комісії і наради, покликані об’єднати зусилля представників управлінських і громадських кіл в місцевостях по виробленню пропозицій для вищеназваних урядових інституцій. До роботи на місцевому рівні залучаються представники селянства. Найбільш авторитетною і такою, праця якої мала високу ефективність в аспекті практичних напрацювань з точки зору перспектив подальшої реформаторської діяльності влади, як вважають сучасні науковці, стала “Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості” під головуванням С. Ю. Вітте [19, с. 143]. Її місцеві установи за участі представників земств, селян зібрали та систематизували величезний масив матеріалу, виробили різноманітні пропозиції по модернізації сільського ладу, у тому числі – вдосконаленню волосного правосуддя. Документально–інтелектуальна спадщина, що залишилась по результатах роботи названої наради та інших комісій, досі залишається важливим і недостатньою мірою опрацьованим джерелом з історії селянського самоврядування та аграрної модернізації Росії початку ХХ ст., дозволяє осмислити, зокрема, як ставився до питання реформування волосного суду тогочасний російський істеблшмент.

Вивчення цих джерел свідчить: на початку ХХ ст. у правлячих колах, елітарному середовищі Росії існували різні, часом – діаметрально протилежні позиції стосовно вдосконалення волосного правосуддя. Приміром, на українському Правобережжі “селянські діячі Південно–Західного краю”, вивчивши механізми діяльності волосних судів, змушені були констатувати “сумне без-

прав'я... села" та запропонували здійснити "докорінний злам цього інституту", по суті – ліквідувати його поширивши на село чинність загальносудової системи країни, оскільки імперська законодавча база, на їх переконання, не дозволяла реформувати волосний суд і пристосувати його до потреб оновлення аграрної сфери. "Селяни навчилися читати", на селі поширюється грамотність, – вказується в архівних документах, – водночас збільшується кількість позивів щодо перерозподілу земельної власності; волосний же суд представляє собою "жалюгідне явище", він не в змозі вирішувати покладені на нього завдання. "В області селянського самоврядування волосний суд є найбільш складною та ... життєвою галуззю", "покращити якість суду" на селі є справою "нагальною необхідною", – зазначали представники місцевих урядовців [28, арк. 11–15].

Натомість, приміром, у білоруських губерніях учасники місцевих нарад в основному висловлювались за збереження і реформування волосного суду з метою пристосувати його до потреб розвитку села. Пропонувалось розширити повноваження суду до повноважень земського начальника, запровадити особливий "карний кодекс" для селян, "освітній" і "моральний" цензи для волосних суддів, чітко визначити "підсудність" справ для волосного суду, обмеживши їх питаннями карного характеру, а не "принципами становості". Водночас зазначалось, що в подальшому волосний суд поступово має бути інтегрований до загальної судової системи країни, а селяни мають судитись на підставі загальнодержавного офіційного права [27, арк. 12–15]. Особливу позицію у питанні вдосконалення волосного правосуддя висловив В. П. Мещерський – представник кіл, які в літературі отримали назву "консервативних", "охоронницьких". Він виступав за збереження волосних судів такими, якими вони були на початку ХХ ст., оскільки, на його думку, опіка з боку дворянства над селянськими установами, у тому числі – волосними судами, є однією з підвалин державного ладу в Росії [6, с. 116; 15].

Протилежні підходи щодо реформування волосного правосуддя, що існували в російському істеблшменті початку ХХ ст., безумовно, свідчили про те, що еліта країни зводілає з виробленням стратегії розбудови села, що у цілому корелюється з іншими науковими дослідженнями сучасних істориків [19, с. 403]. Певним компромісом між різними позиціями щодо розвитку селянського самоврядування і волосного правосуддя у середовищі тогочасної російської еліти стали заходи з реформування сільського правосуддя, до активної розробки яких вдався уряд П. Столипіна, взявши на озброєння напрацювання нарад і комісій 1900 рр. [29, арк. 273–283; 30, арк. 1]. У ході реалізації аграрної програми 1906–1911 рр. було скасовано судові повноваження земських начальників, а у 1912 р. проведено реформу місцевого суду, якою докорінно змінювались компетенція, структура волосного суду, його місце у системі судочинства країни, законодавчі підстави діяльності. Відтепер волосні суди інтегрувались у відроджене на селі мирське правосуддя, звичаєве право замінювалось офіційним, загальнодержавним у якості підстав судової діяльності [5, с. 41]. Реформа місцевого суду 1912 р. стала кроком на шляху інтеграції села у загальнодержавні процеси економічної та суспільно-політичної модернізації, проте кроком запізним, який не встиг дати

плоди, що їх очікували суспільство, країна. В умовах світової війни та подальших революційних років, коли селянство встало на шлях радикалізації, анархії, зламу паростків правових та відродження традиційних інститутів, запізнилість процесів оновлення волосного правосуддя і несформованість модерної правосвідомості у 9/10 населення країни далазна. Навесні 1917 р. волосні суди рішенням Тимчасового уряду було скасовано.

Протягом наступних революційних років формування правосвідомості селян визначалось вже іншими суспільними колами, за іншими принципами. Подальше дослідження проблеми може бути продовжено у напрямку вивчення специфіки підходів до питань реформування волосного правосуддя в середовищі регіональних еліт Росії початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Головин К. Ф. Сельская община в литературе и действительности / К. Ф. Головин. – С–Пб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1887. – 260 с.
2. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте / С. Ю. Витте. – С–Пб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. – 106 с.
3. Риттих А. А. Крестьянский порядок / А. А. Риттих. – С–Пб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. – 447 с.
4. Билимович А. Д. Крестьянский порядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности / А. Д. Билимович. – К. : Тип. Императорского университета им. Св. Владимира, 1904. – 60 с.
5. Пушкирев С. Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России / С. Г. Пушкирев. – Прага, 1924. – 43 с.
6. Верховцева І. Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. П. Мещерським) / І. Г. Верховцева // Інтелігенція і влада : збірник наукових праць. – Одеса : Астропринт, 2013. – Вип. 29. – Серія: Історія. – С. 109–118.
7. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе / Т. Шанин // Общественные науки и современность. – 2003. – № 1. – С. 116–121.
8. Дружинин М. Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – М.–Л. : Издательство Академии наук СССР, 1946. – Т. 1. – 635 с.
9. Бондаревский А. В. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России : автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1951. – 17 с.
10. Мельничук М. А. Институционализация волостных судов во второй половине XIX века: историко-правовой анализ : дис. ... кан. юр. н. : 12.00.01. – М., 2007. – 182 с.
11. Скуратова И. Н. Право и обычаи в регулировании деятельности волостных судов Российской империи (на примере волостного суда Казанской губернии 1816–1917 гг.) : автореф. дис. ... кан. юрид. н. : 12.00.01. – Владимир, 2007. – 21 с.
12. Шевчук В. Б. Реформирование судебной системы России во второй половине XIX – начале XX в. (историко-правовое исследование) : дис. ... кан. юр. н. : 12.00.01. – М., 2004. – 189 с.
13. Шатковская Т. В. Правовая ментальность российских крестьян второй половины XIX века: опыт юридической антропометрии / Т. В. Шатковская. – Ростов-н-Дону : РГЭУ, 2000. – 224 с.
14. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – В 2 т. – С–Пб. : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 567 с.
15. Шанин Т. Уроки истории и следующая революция: границы политического воображения / Т. Шанин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/4/2002_04_32.html#_ftn14
16. Бурбанк Д. Правовая реформа и правовая культура: непризнанный успех волостных судов в имперской России / Д. Бурбанк // Правоведение. – 2003. – № 2 (247). – С. 188–196.
17. Терентьев Р. В. Правительственные законопроекты по реформированию местного судопроизводства в России в конце XIX – начале XX вв. / Р. В. Терентьев. – [Электронный ресурс]. – Ре-

жим доступу : http://tam-zap.ru/n_4_17_2001/Terentjev.htm

18. Безгин В. Б. Волостной суд сельской России / В. Б. Безгин // *Современные исследования социальных проблем.* – 2012. – № 12 (20). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.sisp.nkras.ru

19. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. : дис. ... док. іст. н. : 07.00.02. – Донецьк, 2013. – 458 с.

20. Верховцева І. Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. / І. Г. Верховцева // *Гілея: науковий вісник.* Збірн. наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 65–69.

21. Верховцева І. Г. Волосні суди Бессарабії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції “Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми і перспективи розвитку” (Переяслав-Хмельницький, 28–29 березня 2014 р.)*: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 21–29.

22. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації : дис. ... док. іст. н. : 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2009. – 597 с.

23. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург) (далі – РДІА). – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 298.

24. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 462.

25. РДІА. – Ф. 1317. – Оп. 1. – Спр. 106.

26. РДІА. – Ф. 1284. – Оп. 241. – Спр. 51.

27. Національний історичний архів Беларусі. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 2.

28. Центральний державний історичний архів України м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 705. – Спр. 318.

29. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 54. – Спр. 34.

30. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 105.

References

1. Golovin K. F. *Sel'skaya obshina v literature i dejstvitel'nosti* / K. F. Golovin. – S–Pb. : Tip. M.M. Stasyulevicha, 1887. – 260 s.

2. Vitte S. Y. *Zapiska po krestyanskomu delu predsedatel'a Vysochajshe uchrezhdenogo osobogo soveshchaniya o nuzgdah sel'skohozyajstvennoj promyshlennosti stats-sekretarya Vitte S. Y.* / S. Y. Vitte. – S–Pb.: Tip. V.F. Kirshbauma, 1904. – 106 s.

3. Rittih A. A. *Krestyanskiy pravoporyadok* / A. A. Rittih. – S–Pb. : Tip. V. F. Kirshbauma, 1904. – 447 s.

4. Bilimovich A. D. *Krestyanskiy pravoporyadok po trudam mestnyh komitetov o nuzgdah sel'skohozyajstvennoj promyshlennosti* / A. D. Bilimovich. – K. : Tip. Imperatorskogo universiteta im. Sv. Vladimira, 1904. – 60 s.

5. Pushkaryov S. G. *Ocherki istorii krestyanskogo samoupravleniya v Rossii* / S. G. Pushkaryov. – Praga, 1924. – 43 s.

6. Verkhovtseva I. G. *Stanovlennya selyanskogo samovryaduvannya v Rossii (za materialami revizii volostnyh pravlin' u 1863 r. V. P. Meshcherskim) / I. G. Verkhovtseva // Inteligentsiya i vlast v Rossii* : zbornik naukovykh pratz. – Odesa : Astroprint, 2013. – Vyp. 29. – Seriya: Istorija. – S. 109–118.

7. Shanin T. *Obyuchnoe pravo v krestyanskom soobshchestve* / T. Shanin // *Obshchestvennyje nauki i sovremennost'.* – 2003. – № 1. – S. 116–121.

8. Druzgyunin M. N. *Gosudarstvennyje krestyane i reforma* P. D. Kisel'ova. – M.–L. : Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1946. – T. 1. – 635 s.

9. Bondarevskij A. V. *Volostnoye samoupravlenije i polozhenije krestyan v tzarskoj Rossii* : Avtoref. ... kand. ist. nauk. – K., 1951. – 17 s.

10. Mel'nichuk M. A. *Institutzionalizatsiya volostnyh sudov vo vtoroj polovine XIX veka: istoriko-pravovoj analiz* : Dis. ... kan. jur. nauk : 12.00.01. – M., 2007. – 182 s.

11. Skuratova I. N. *Pravo i obychai v regulirovanii dejyatel'nosti volostnyh sudov Rossijskoj imperii (na primere volostnogo suda Kazanskoj gubernii 1861–1917 gg.)* : Avtoref. ... kan. jur. nauk. : 12.00.01. – Vladimir, 2007. – 21 s.

12. Shevtchuk V. B. *Reformirovanijje sudebnoj sistemy Rossii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. (istoriko-pravovojje issledovanijje)* : Dis. ... kan. jur. nauk : 12.00.01. – M., 2004. – 189 s.

13. Shatkovskaja T. V. *Pravovajya mental'nost' rossijskih krestyan vtoroj poloviny XIX veka: opyt juridicheskoy antropometrii* / T. V. Shatkovskaja. – Rostov–n–Donu : RGEU, 2000. – 224 s.

14. Mironov B. N. *Sotzial'najya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.) : Genesis lichnosti, demokraticheskoy semji, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva* / B. N. Mironov. – V 2 t. – S–Pb. : Dmitrij Bulanin, 1999. – T. 2. – 567 s.

15. Shanin T. *Uroki istorii i sledujushchaya revol'utzijya: granitzju politicheskogo vobrazzenija* / T. Shanin. – [Elektronnyj resurs]. – Rezgyum dostupu : http://magazines.russ.ru/oz/2002/4/2002_04_32.html#_ftn14

16. Burbank D. *Pravovaya reforma i pravovaya kul'tura: nepriznannyj uspeh volostnyh sudov v imperskoj Rossii* / D. Burbank // *Pravovedeniye.* – 2003. – № 2 (247). – S. 188–196.

17. Terentjev R. V. *Pravitel'stvennyje zakonoproekty po reformirovaniju mestnogo sudoproizvodstva v Rossii v kontze XIX – nachal'e XX vv.* / R. V. Terentjev. – [Elektronnyj resurs]. – Rezgyum dostupu : http://tam-zap.ru/n_4_17_2001/Terentjev.htm

18. Bezgin V. B. *Volostnoj sud sel'skoj Rossii* / V. B. Bezgin // *Sovremennyye issledovaniya sotzial'nyh problem.* – 2012. – № 12 (20). – [Elektronnyj resurs]. – Rezgyum dostupu : www.sisp.nkras.ru

19. Svyashchenko Z. V. *Prouryadovi initsiatyvy v Rossijskoj imperii na pochatku XX st.* : Dis. ... dok. ist. nauk : 07.00.02. – Donetsk, 2013. – 458 s.

20. Verkhovtseva I. G. *Volostne pravosuddyta ta problemy selyanskogo samovryaduvannya drogoj polovyny XIX – pochatku XX st.* / I. G. Verkhovtseva // *Gileya: naukovyuj visnyuk: zbirn. naukovyuh pratz'.* – K. : VIR UAN, 2013. – Vyp. 72 (№ 5). – P. 65–69.

21. Verkhovtseva I. G. *Volosni sudy Bessarabiji (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* / I. G. Verkhovtseva // *Materialy III Vseukrainskoj naukovy-praktyuchnoj internet-konferentzii "Vitchiznyana nauka na zlami epoch: problemu i perspektivyvy rozvyutku"* (Pereyaslav–Hmel'nitzkij, 28–29 bereznya 2014 g.) : zb. nauk pratz'. – Pereyaslav–Hmel'nitzkij, 2014. – S. 21–29.

22. Myuhaj'uk O. V. *Selyanstvo Naddnipryanskoj Ukrainy v pershi desyatyulittya XX st. (1900–1922 gg.) : Sotziokul'turni transformacii* : Dis. ... dok. ist. nauk : 07.00.01. – Dnipropetrovsk, 2009. – 597 s.

23. Rossijskij derzgvnyuj istoryuchnyuj arhiv (m. Sankt-Peterburg) (dalі – RDIA). – F. 908. – Op. 1. – Spr. 298.

24. Derzgvnyuj arhiv Odesskoj oblasti. – F. 1. – Op. 249. – Spr. 462.

25. RDIA. – F. 1317. – Op. 1. – Spr. 106.

26. RDIA. – F. 1284. – Op. 241. – Spr. 51.

27. Natzional'nyuj istoryuchnyuj arhiv Belarusi. – F. 68. – Op. 1. – Spr. 2.

28. Tzentral'nyuj derzgvnyuj istoryuchnyuj arhiv Ukrainy m. Kyiv. – F. 442. – Op. 705. – Spr. 318.

29. RDIA. – F. 1291. – Op. 54. – Spr. 34.

30. RDIA. – F. 1662. – Op. 1. – Spr. 105.

Verkhovtseva I. G., *Candidate of Science (History), Associate Professor, the department of the History of Ukraine, Izmail State University for Humanities (Ukraine, Izmail), email_box@mail.ru*

Reform – it is impossible – to eliminate: the volost court in the reformative plans of the Russian establishment plans of the early XX cent

The volost courts was introduced by the peasant reform in 1861, as the part of the estate of the self-government of the peasants, acted on the basis of the usual oral law, prevented from the formation of the modern jural relations in the village and renovation of the agricultural production of the country as a whole. The author argues that in spite of the extreme seriousness of the problem in the early XX cent., there were different, sometimes diametrically opposed approaches to the decision of the question: from the belief in the need to eliminate the volost court to the proposals to adapt it to the needs of the modernization. The certain compromise was the reform of the local court in 1912, urged to integrate the volost courts in the system of the worldly justice and unify the jural relations in the village, having replaced the usual law by official, national as the basis of the judicial activity.

Keywords: Russian establishment, peasant self-government, volost court, common law, official right, the reform of the local court in 1912.

Верховцева І. Г., *кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Украины, Измаильский государственный гуманитарный университет (Украина, Измаил), email_box@mail.ru*

Реформировать – нельзя – ликвидировать: волостной суд в реформаторских планах российского истеблишмента начала XX в.

Введенные крестьянской реформой 1861 г. волостные суды, будучи частью сословного самоуправления крестьян, действовали на основаниях обычного устного права, препятствовали формированию современных правоотношений в селе и обновлению аграрного производства страны в целом. Автор доказывает, что, несмотря на чрезвычайную остроту проблемы в начале XX в., в российском истеблишменте существовали разные, иногда – диаметрально противополо-

ложные подходы к решению вопроса: от убеждений в необходимости ликвидировать волостной суд до предложений приспособить его к потребностям модернизации. Определенным компромиссом стала реформа местного суда 1912 г., призванная интегрировать волостные суды в систему мирского правосудия и унифицировать правовые отношения в селе, заменив обычное право официальным, общегосударственным в качестве основной судебной деятельности.

Ключевые слова: российский истребитель, крестьянское самоуправление, волостной суд, обычное право, официальное право, реформа местного суда 1912 г.

* * *

УДК 355(470)“1768/1774”

Голик М. М.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри гуманітарних наук, Академія сухопутних військ
ім. гетьмана П. Сагайдачного
(Україна, Львів), lendmark2014@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ 50–70 РР. XVIII СТ.

Проаналізовано особливості фінансового забезпечення особового складу російської армії у період 50–70 рр. XVIII ст. Розкриті основні форми та особливості видів фінансового забезпечення на конкретному історичному матеріалі.

Ключові слова: фінансове забезпечення, гроші, особовий склад.

Відсутність загальних поглядів на принципи організації фінансового забезпечення військової організації держави у лавах сучасного політичного та військового істеблшменту створює умови для впливу на морально-психологічний стан особового складу, що відповідно створює *проблему* подолання внутрішніх протиріч, які визначають різні підходи до форм і методів фінансового забезпечення сучасних Збройних Сил.

Актуальність визначення тенденцій та напрямків фінансового забезпечення у ЗС України повинна враховувати досвід як й розвинутих військових організацій сучасності, так і історичні традиції своїх попередників. Вивчення підходів російської армії до фінансового забезпечення в умовах перебудови війська на європейські стандарти допоможе сучасним дослідникам у виробі концептуальних положень щодо організації тилового забезпечення у Збройних Силах України.

Проблема фінансового забезпечення особового складу російської армії у період 50–70 рр. XVIII ст. досі окремо не досліджувалась. Висвітлювались лише основні риси механізму фінансового забезпечення в роботах, присвячених або функціонуванню армійського організму середини XVIII ст., або розгортанню військових операцій. Основна маса робіт з даної теми створена до середини 50–х рр. XX ст. В цьому ракурсі варто відзначити праці Л. Бескровного [1], С. Карпуценка [2], Ю. Клокмана [3], О. Петрова [4] та інших.

Метою статті автор визначає висвітлення особливостей функціонування системи фінансового забезпечення російської армії особового складу у період 50–70 рр. XVIII ст.

Хронологічні межі дослідження пояснюються сталістю системи фінансового забезпечення російської армії в даний період, що дає нам змогу проаналізувати особливості організації фінансового забезпечення усіх категорій військовослужбовців.

Фінансове забезпечення є складовою частиною тилового забезпечення армії. Солдат завжди прагнув матеріальної винагороди, а задоволення цих потреб солдата було цілком покладене на плечі його командирів.

При наборі рекрутів на збірні пункти вони отримували від свого поміщика певну суму грошей, які рекрут мав використати до прибуття в полк. Там він отримував грошове забезпечення за кожні чотири місяці. Певною мірою це було не вигідним для командирів, оскільки солдат, отримавши відносно велику суму грошей, спускав їх досить швидко, у нього іноді не залишалось коштів на предмети першої необхідності. Боротись з цим намагались за допомогою роздачі грошей раз або два рази на тиждень. Зокрема в статуті генерала Адама Вейде взагалі пропонувалось організувати виплати щотижнево: “І щоб солдати свої гроші не пропили, або якимось іншим чином не загубили, їм від капітанів щотижнево, або два рази на тиждень платня надається” (даний статут був спробою регламентації російського армійського життя на основі компіляції європейських статутів). Однак дана пропозиція не була реалізована. Величезні російські простори вимагали витратити багато коштів та часу на перевезення монети. Роздачі в середині самого полку також забирали багато часу. Тому дана система, запроваджена ще Петром I, втрималась впродовж всього XVIII ст. [1, с. 297].

Стосовно новобранців мала місце наступна особливість. Прибувши до полку, новобранець потрапляв в незвичні, часто незручні для нього умови. Така ситуація збільшувала вірогідність дезертирства. Попередити його можна було роздачею грошей одразу після прибуття. Завдяки цьому солдат міг себе гідно забезпечити з перших днів служби. Розмір цих виплат в піхоті та в кавалерії відповідав жалуванню старих солдатів, а в артилерії був в два рази меншим [2, с. 47].

З 1758 р. правила грошового забезпечення солдатів ще більше вдосконалились. Відтепер їм ще надавались кошти для найму підвод, що мали перевезти їхні речі до частин, а також для хворих рекрутів виділялись додаткові гроші на посилене харчування [1, с. 301]. Як бачимо, система грошового забезпечення армії постійно вдосконалювалась.

Головним джерелом державних прибутків взагалі був подушний податок. Також велике значення мали митні збори, прибутки з державних монополій (торгівля тютюном, горілкою, сіллю, милом), гербовий папір, гроші, виплачені купцями за звільнення від військової повинності та інше. Збір податків був покладений на губернаторів, які співпрацювали з армійськими комісарами. Роль комісарів полягала у визначенні потреб певних частин. Зібрані кошти частково направлялись в центральні установи для закупівлі сукна, зброї. Інша ж частина направлялась власне в полки для видачі жалування та закупівлі провіанту. Така система мала ряд переваг: полки отримували все готове і могли більше часу приділяти бойовій підготовці [5, с. 7–8].

Вивезення грошей в полки було дуже непростою справою. Полк мав за власний кошт найняти підводи для перевезення і виділити команду для охорони. Мідна монета займала багато місця. Наприклад, Семенівський полк організував цілий обоз з 70 підвод для перевезення 74 тис. карбованців. Якщо врахувати якість та протяжність російських доріг, зрозуміємо, що дуже рідко зарплатня надходила до адресатів вчасно. Також в цей час була випробувана система перерахування коштів за допомогою векселів. Особам, які на місці можуть виділити велику суму для армії відраховувався один